

ПРЕДСТАВИТЕ ЗА ВЪНШНИЯ ВИД НА БЪЛГАРИТЕ ВЪВ ВИЗАНТИЙСКАТА КНИЖНИНА

Петър Ангелов

Вече нееднократно сме имали повод да обърнем внимание, че специфична черта на редица творби във византийската книжнина е наличието на етнографски описания, които обикновено съдържат кратки сведения за произхода на даден народ, характеристика на земята, която обитава, описания на обичаите му, както и оценки на моралния му облик и манталитет¹. Отделни византийски автори се придържат и към една традиция, дошла от античната литература, а именно да обръщат внимание на физическия облик на чужденците, което включва представи за облеклото им и техния антропологически тип – цвят на кожата и косата, особености на телосложението, прическа и т. н. Този интерес към външността на “другия” е напълно обясним, тъй като именно физическият облик и дрехите са едни от първичните и основни индикатори, по които византийците се разграничавали от останалите народи и обосновавали своето превъзходство над тях. Във византийската литература преобладават два типа описания на това как изглежда “другият”. Първият включва преди всичко обобщени сведения за физическия облик на една или друга етническа общност, които са лишени от детайли, поради което често пъти сме склонни да ги причислим към т. нар. “топи” (общи места)². За пример най-често се сочат произведенията на ранновизантийските автори от VI – VII в., които нашироко отразяват сблъсъка между Византия и новопоявилите се по нейните граници варварски племена. Показателни в това отношение са данните на Прокопий Кесарийски за славяните, който твърди, че те не се различавали помежду си по своя външен вид. Всички били “снажни и извънредно силни”. В духа на тази най-обобщена представа той допълва, че “телата им не са премного бели, нито косите им са светлоруси,

но и никак не клонят към тъмния цвят, а всички са възчервени”³. Прокопий не пропуска да отбележи и една друга особеност, която цивилизованите византийци приписват на варварския начин на живот. Според него всички славяни били небрежни към външния си вид и тънели в нечистотии⁴.

Склонност към генерализиране на физическите качества на славяните проявява и Псевдомаврикий в своя “Стратегикон”. Той специално отбелязва, че славяните “леко понасят жега и студ и телесна голота и недостиг на храна”⁵. Подобно нещо се казва и за аварите и турките. Те също издържали на жега и мраз и на “недостиг от необходимите неща”⁶. Прави впечатление все пак, че Псевдомаврикий се опитва да разграничи отделните варварски народи не само според начин на воюване или специфичен поминък (земеделие или скотовъдство), но и по отношение на чисто външни доминиращи антропологични белези и физически качества. Не случайно в отделна група авторът е обединил т. нар. “руси народи” (лонгобарди и франки), изхождайки очевидно от преобладаващия сред тях рус цвят на косите⁷. Освен това Псевдомаврикий прави разграничение между славяни, авари и франки и по отношение на физическите им качества. Той твърди например, че “русите народи” не понасяли леко нито жега, нито студ, нито недостиг на храна⁸.

Съвременникът на Прокопий Кесарийски Агатий Миринейски също проявява интерес към външния вид на чуждите народи. Неговите наблюдения са едно доказателство, че византийците са били способни да видят не само общото у всички варвари, но и онова, което ги отличава едни от други. Показателни в това отношение са думите на Агатий за прическата у франките. Той отбелязва, че те единствено се грижели за добрия външен вид на косите си за разлика от аварите и турките, които се отнасяли небрежно към прическата си и носели грозно сплетени коси⁹. Агатий между другото отива още по-далеч в разсъжденията си и стига до извода, че франките, които също са християни, по нищо не се различават от византийците освен по дрехите си и варварския език¹⁰. Изобщо той е един от малцината византийски историци, които са склонни да видят у “другия” по-скоро онова, което го приближава до тях, отколкото онова, което го отделя.

В обобщените представи, които византийците дават за физическия облик на другите народи, по наше мнение “общите места” и

“деконкретизацията” се дължат не само на недостатъчна информация или заимстване от античната литература, но и на безспорните сходства, които са били налице между самите варварски общности. Нещо повече, възхищението, което византийците са изпитвали понякога от физическия облик и издръжливост на варварите, се обяснява и със съзнателния стремеж към идеализация на техните добродетели и начин на живот¹¹.

Казаното дотук важи до голяма степен и за втория тип списания във византийската литература, които се отнасят не до цели народи, а до отделни техни представители – най-вече владетели, пълководци или дипломати. Прави впечатление, че в ранновизантийската литература сведенията за външния вид на една или друга личност имат второстепенен характер. Те се ограничават в рамките на няколко основни, тривиални и повтарящи се епитети, които имат преди всичко реторичен характер и по сполучливото определение на един изследовател приличат по-скоро на “полицейски портрет” за разпознаване¹². Вниманието към външността на “другия” се засилва значително след иконоборческия период, когато редица византийски автори възкресяват в своите произведения интереса към физическото начало в духа на античните идеали¹³. Съчиненията на историци, ретори и поети от периода X – XII в. изобилстват с описания на човешкото тяло, възплъщаващи в себе си антични реминисценции и стереотипи. Налице при това е стремежът да се правят аналогии с идеалните за човешкото телосложение физически пропорции, на които античните ваятели подчинявали своите произведения. Става все по-отчетлив и стремежът да се изтъква връзката между външния облик на човека и неговите морални добродетели, като се набляга на индивидуалното във физическата му същност, което го прави различен от останалите. Не може да не се отбележи също, че споменатите тенденции се развиват в съжителство и до известна степен в противоречие с налаганото от християнските апологети убеждение, че физическата красота е преходна и тленна, а единствено духовното извисяване трябва да бъде истинската цел в земния път на човека. Тук бихме привели като доказателство един характерен цитат от “Шестоднева” на Йоан Екзарх, чиято първооснова, както е известно, е византийска. В шестото слово, посветено на сътворението на човека, се казва, че “тялото е войник, а разумът е княз и цар”. Читателят е съветван да “превърне

тялото си в слугиня на душата господарка”, да презира всичко, което е “земно” и “гленно”, и да устреми очите си към небесното и духовното¹⁴. Независимо от това обаче е пресилено да се каже, че като цяло църквата налагала едно презрение и безразличие към физическата същност на човека. Това не е могло да стане най-малко по две причини. Първо, както е известно, християнството проповядва, че човекът е висше творение на Бога, създадено по негов образ и подобие. На второ място, християнските апологети се опитвали чрез физическите особености на човека да “прочетат” неговата душа и ценностна система. Не случайно в “Шестоднева” надълго и широко се разсъждава какво се крие зад различните форми на човешкото чело, големината и разположението на очите, размерите на ушите и пр.¹⁵ Показателни са и някои от напътствията, които патриарх Фотий отправя към княз Борис. Той го съветва да не презира нищо в обичаите, обноските и движенията, свързани с тялото. Според Фотий и от “израза на лицето, и от вчесването на косата, и от обличането на дрехите трябва да се вижда, че си благопристоен и почтен човек. Патриархът е убеден, че “един началник трябва да има вървеж благопристоен, да не се кърши срамотно като жена, да не ходи като разслабен, нито пък да се движи тромаво, неравно и неправилно като младеж и въобще всяко негово движение трябва да е благочинно”¹⁶.

По наше мнение именно това убеждение, че външният облик на човека говори твърде красноречиво за неговия духовен мир, е една от основните причини, поради които византийците са проявявали интерес към физическите качества на чужденеца. Друг е вече въпросът до каква степен бихме се доверили на този тип информация и бихме разграничили в нея чистата риторика от обективната действителност, античния топос от конкретните наблюдения.

Прави впечатление, че във византийската книжнина липсва съчинение, в което да е направен опит да се даде една по-пълна и завършена характеристика на външния облик и нравите на българите, както е направено това за други народи – власи, печенези, нормани, татари и др.¹⁷ Това, разбира се, не се дължи на факта, че контактите между българи и византийци са били слаби и спорадични. Напротив, едва ли е имало друг народ на Балканския полуостров като българите, който през цялото средновековие да е поддържал толкова тесни политически, икономически и духовни връзки

с Византийската империя. Тук според нас се крие до известна степен и парадоксалното обяснение защо византийците се интересували сравнително по-слабо от българите. Вероятно защото са ги опознали най-добре и са видели в техния начин на живот и нрави твърде общи черти със собственото си битие. Немалка роля в това отношение изиграло и близо двувековното византийско владичество в българските земи. Това наше заключение се основава на убеждението ни, че у повечето византийски автори е налице стремежът да обръщат внимание на неща, които ги отличавали, а не доближавали до “другия”. В този смисъл не е случаен фактът, че те проявявали засилен интерес към бита и обичаите на българите преди покръстването, когато езическото и “варварското” доминирали. Като доказателство за това бихме посочили например любопитните истории в лексикона “Свидас”, които се отнасят единствено до езическите ханове на България, макар и съчинението да е съставено през X в.¹⁸ От други източници виждаме също, че византийците били силно впечатлени от ритуалите, които хан Крум извършил с войниците си пред стените на Константинопол през 813 г.¹⁹ Не по-малко странни им се сторили и клетвените ритуали на хан Омуртаг при сключването на мира с Византия през 815 г.²⁰ Всъщност покръстването става главната причина у византийците постепенно да се формира убеждението, че българите започват да се доближават до тях по манталитет, обичаи и външен вид, а това довело след себе си и до спад на интереса към тях. Тук е уместно да припомним думите на император Лъв VI от неговото съчинение “Тактика”. По повод нравите на турките той пояснява, че българите се отличават от тях по това, че са “възприели вярата на християните и малко са се приближили към ромейските нрави, загубвайки заедно с това дивотията си и номадския начин на живот”. Ето защо авторът смята да не обръща особено внимание на българите, понеже по думите му “те са наши братя поради еднаквата вяра и обещават да слушат нашите съвети”²¹. Интересни са и разсъжденията на патриарх Николай Мистик за промяната, настъпила с българите след тяхното покръстване. В едно писмо до българския архиепископ той развива мисълта, че не е редно българи и ромеи да враждуват помежду си, тъй като “са две части на един и същ народ”²². Същата мисъл, че на българите не трябва да се гледа като на “варвари” и на нещо по-различно от ромеите, се среща и в “Словото за мира с българите”

от 927 г. В него се отдава възхвала на всемогъщия Бог, който привел към цялост българи и ромеи “щото повече да не се назовават скит и варварин”²³. Посочените текстове според нас са достатъчно красноречиви и до голяма степен обясняват защо във византийската книжнина от X в. нататък липсват по-пространни и системни описания на външния вид и нравите на българите. Византийската представа за тях ние сме принудени да възстановим на базата на откъслечни данни от различни по своя характер и жанр съчинения – хроники, писма, риторични слова, поетични творби и т. н.

Първият въпрос, който естествено бихме поставили, е дали византийците са имали някаква трайна представа, колкото и да е обща, за преобладаващия външен физически тип на българите. Във връзка с това ще се спрем да две твърде любопитни известия от различно време – VIII и XIII в., в които се споменава за наличието на статуи в Константинопол, които изобразявали българин. Първото от тях се открива в Анонимна хроника, съставена вероятно през VIII в., която съдържа описанията на различни забележителности в столицата Константинопол. Сред тях било и Хлебарското тържище, където според неизвестния автор имало статуя на “българин, който оре с вол, като че е готов да прокара бразда по земята”²⁴. Върху този текст интересни разсъждения ни е оставил Иван Дуйчев, който въпреки известните съмнения около разчитането му, смята, че наистина се касае за статуя на българин²⁵. Във връзка с това е необходимо да се отбележи, че обичаят да се отъждествяват статуи с различни народи бил познат в земите на империята. Показателни в това отношение са например данните, които ни е оставил историкът от V в. Олимпиодор Тивански. Той разказва, че в дните на император Констанций в Тракия било разкопано старо светилище, в което били намерени три сребърни статуи “легнали по варварски начин и с вързани на гърба ръце. Статуите – продължава Олимпиодор – били облечени в пъстри варварски дрехи, имали дълги коси на главите и били обърнати на север към варварските земи”²⁶. Тези статуи били оприличени съответно с готите, хуните и сарматите и трябвало по магически път да възпират техните нахлувания в Илирия и Тракия. Разказът на Олимпиодор Тивански всъщност ни дава ключа на обяснението каква е била една от причините, поради която византийците съхранявали и издигали статуи, които символизирали различни народи. Съществувало е убеждение-

то, че по пътя на т. нар. подражателна магия може да се въздейства върху тяхното поведение. На това ни навежда и разказът на Никита Хониат, според когото в Константинопол на площада се намирили две статуи. Едната от тях се назовавала “ромейка”, а другата “маджарка”. Когато император Мануил I Комнин се готвел да потегли на поход срещу маджарите, той научил, че “ромейката” се наклонила поради времето, а “маджарката” стояла на мястото си. Императорът схванал това като лош знак и заповядал – по думите на Хониат – “да възстановят едната, а да свалят и отнесат другата, като мислел, че с разместването на статуите ще промени и преобразува хода на събитията, та да може да издигне положението на ромеите и да унижи пеонците”²⁷.

Това схващане, че противникът може да бъде победен благодарение на магическо въздействие върху негово символично изображение, било толкова вкоренено у византийците, че те оприличавали понякога не цели народи, а отделни личности в Константинопол. Широко разпространен е например разказът за смъртта на цар Симеон, която настъпила, след като била отрязана главата на неговата статуя в Константинопол²⁸. За съжаление данните на Анонимната хроника са твърде лаконични, за да посочим категорично какви са причините на Хлебарското тържище в Константинопол да бъде издигната статуя на българин и най-вече да определим по какви белези византийците са приели, че това е българин. Едно от възможните обяснения е свързано със сюжета на статуята – човек, който оре. Според Иван Дуйчев тя е символизирала основния поминък на българите – земеделието. Това логично обяснява и нейното присъствие на Хлебното тържище, където без съмнение са идвали търговци от България, за да предлагат зърнени храни. Бихме се съгласили с този извод, ако сме напълно убедени, че земеделският поминък, който е бил характерен преди всичко за славянското население в българската държава през VIII в., е успял да се наложи като доминиращ в представите на византийците за техния северен съсед. Съществуват редица сведения обаче, които показват, че в тези представи далеч по-силно доминира убеждението за номадското начало на българите. Тук е уместно да припомним думите в “Словото за мира с българите”, където се казва, че след покръстването те изоставили обичаите на “чергари и скитници”²⁹. Знак за равенство между турките, които са описани като чисти номади, и бъл-

гарите поставя, както видяхме, и Лъв VI в своята “Тактика”. Разликата се състояла единствено в това, че след покръстването българите “облагородили” своя нрав. Доказателство за вкоренената у византийците представа за номадското начало на българите, а не за земеделския им поминък, е и едно похвално слово на Михаил Псел, посветено на евхатийския митрополит Йоан Мавропод. В него между другото се казва, че чичото на духовника бил изпратен с апостолска мисия да разпространява християнството при “скитите, наричани по-рано номади, а след това преименувани българи”³⁰. Византийският хронист от XIII в. Теодор Скутариот също не пропуска да отбележи по повод началото на въстанието на Асен и Петър, че император Исак II Ангел взел допълнителен данък “най-вече от българите, тъй като те много повече от другите са скотовъдци”³¹. Според нас посочените примери показват, че византийците далеч не свързват своите представи за българите единствено и безусловно със земеделския поминък. Без да отхвърляме възможността, че “славянското начало” се оказало доминиращо в оприличаване на статуята на Хлебарското тържище в Константинопол с българин, не изключваме възможността това да е станало и по други външни белези – например телосложение, специфично облекло или прическа. Това са неща, на които, както ще се убедим по-нататък, византийците са обръщали особено внимание, когато са характеризирали “другия” и са подчертавали неговите особености. Изглежда, именно външни белези са били причината много по-късно през XIII в. константинополските жители да оприличат с българин една случайно открита статуя. Никита Хониат разказва, че след като латинците превзели Константинопол през 1204 г., решили “да унищожат всички заклинателни фигури, наричани и нишани, приготвени от противниците, нападащи ги открито или в засада”. В копитото на една от разрушените статуи, намираща се на Хиподрома, те открили “медна статуйка с одежда от вълна”. Тя била пробита от край до край с гвоздей и покрита с олово. Според византийския хронист това изображение приличало повече на “някого от българския род, отколкото на латинец, както всички по-рано говорили”³². Самото място, където се намерила статуетката, е достатъчно красноречиво и показва, че тя е спадала към онези символични изображения на противниците на Византия, върху които са се опитвали да въздействат по магически път. Логично е да се предположи, че

ОКРЪЖНА БИБЛИОТЕКА

1664/2007

сред тези неприятели от началото на XIII в., за които византийците имали най-голямо желание да бъдат “тъпкани”, се намирал и цар Калоян. Ето защо не е лишено от основание допускането, че в случая става дума именно за неговото символично изображение³³.

И все пак бихме си задали въпроса какво е дало основание на Никита Хониат да твърди, че тази статуя “приличала” много повече на някого от българския род, отколкото на латинец. Вероятно това е специфичната дреха или може би характерни антропологични особености – телосложение, разположение на очите, скули и т. н. Разбира се, да се отговори на този въпрос, е много трудно не само защото пред нас липсва самото изображение, но и поради факта, че може би невинаги за византийците е била от значение физическата прилика между изображението и прототипа, а по-скоро неговата символна функция. Ето защо спокойно е могло и някоя антична статуетка чрез уподобяване да се превърне в някого “от българския род”.

Във византийската книжнина се срещат твърде любопитни, макар и откъслечни сведения, които ни дават основание да твърдим за съществуването на една определена представа за доминиращите черти в антропологичния облик на българите. Някои от тези сведения имат повече обобщителен характер, а други се отнасят до конкретни личности.

На първо място ще обърнем внимание върху широко разпространената история във византийската хронография за двубоя между бъдещия император Василий I Македонец и български борец, който се намирал в Константинопол. В Продължителя на Теофан, а по-късно и в хрониката на Йоан Скилица се разказва, че по времето, когато Василий бил най-обикновен слуга в императорския двор, кесарят Варда организиран пиршество, на което присъствали и пратеници от България. Сред тях се намирал “един българин, прочут с телесната си сила и превъзходен в борба, когото почти никой от тогавашните борци не можел да пребори”³⁴. Според византийските хронисти българите се хвалели “високомерно” с физическата сила на този българин и се гордеели, че никой не може да го победи. Тогаво господарят на Василий – Теофил, който се отличавал с дребния си ръст, предложил да повикат Василий, за да се пребори с българина. Василий не се смутил от славата на противника, а с лекота го хванал и повалил на земята. Продължителят на Теофан

пише, че българите се смаяли от огромната му сръчност, а Скилица добавя, че ромеите се "изпълнили с гордост, а българите със срам"³⁵. Византийската литература е изпълнена с разкази за подобни и далеч по-неправдоподобни подвизи на императорите, които целят да възвеличат тяхната физическа сила и умения. Ето защо някои изследвачи се съмняват дали изобщо е имало такъв двубой³⁶. За нас обаче е от значение преди всичко подтекстът на разказа, бил той достоверен, или не. Едва ли е случаен фактът, че при съчиняването за противник на Василий е избран българин, а не представител на някоя друга народност. Може да се предполага, че у византийците е било вече здраво вкоренено убеждението, че българите са сред тези, които се отличават повече от другите по своите физически качества и телесна сила. Само на фона на тази представа, изградена през десетилетията на традиционно противопоставяне между двата народа, подвигът на Василий е могъл да придобие нужната висока стойност. С други думи, според нас образът на българския борец се явява проекция на една обобщена представа, която съществувала във Византия, за физическите особености на българите. Победата на такъв противник носела висок морално-поучителен ефект. На читателя се внушавало, че ромеите превъзхождат не само в интелектуално, но и във физическо отношение българите, чието самохвалство и високомерие заслужено били наказани.

Прави впечатление, че в други случаи казаното за външния облик на българите не е самоцелно, а в контекста на някой конкретен конфликт между българи и ромеи. Това личи например в историята на Никита Хониат, който подробно разказва как Иванко, убиецът на Асен I, предложил услугите си на византийския император Алексий, а впоследствие се отметнал от съюза си с него. Византийският хронист характеризира Иванко със следните думи: "Той беше висок на ръст, извънредно съобразителен и с голяма физическа сила. Но свирепите черти на лицето му и грубият му характер явно издаваха кръвожаден човек"³⁷. Внимание заслужава и разказът на Георги Акрополит за похода на император Теодор II Ласкарис в Македония през 1255 г. Една от целите му било завладяването на град Велес, който се намирал в ръцете на българите. Ромеите обсадили крепостта, но до сражение не се стигнало. Било постигнато споразумение градът да се предаде на императора, а той обещал да пусне защитниците невредими. Георги Акрополит отбелязва, че Теодор II Ласка-

рис изпълнил обещанието си, но впоследствие се разкажал, тъй като разбрал, че защитниците наброявали петстотин души, и онова, което особено го впечатлило, бил техният външен вид – “едри на ръст и в добър вид”³⁸. Императорът се опасявал, че те ще отидат в неприятелската страна (т. е. България) и отново да се сражават срещу него. Разгледани в този контекст, многобройните известия във византийската книжнина за военските добродетели на българите и проявената от тях храброст, които несъмнено са свързани с представата за физическата им сила и издръжливост, бихме могли да тълкуваме отчасти като обективно отражение на реалността, но и като опит да се подсили стойността на постигнатите от ромеите победи над българите. Очевидно византийските автори не са били чужди на принципа, че ако искаш да изгледаш по-велик – създай една добра, даже идеализирана представа за физическите качества на противника, който си надвил³⁹.

Съществувал е обаче и друг подход при представяне на външния облик на “другия”. Това е било съзнателното му окарикатуряване или подценяване, което също е формирало определено отношение на читателя. Стремеж към такова подценяване и пренебрежение например лъха от казаното на Никита Хониат за един друг отцепник от византийците – Добромир Хриз. Той според византийския хронист “бил дребен на ръст”⁴⁰. На невзрачния ръст на Хриз византийският автор противопоставя прекомерните му амбиции и желание да управлява като самостоятелен владетел. Същия подтекст за несъответствие между външен вид и амбиции влага и известният византийски дипломат Теодор Метохит, когато описва пратеника на българската царица – вдовицата на цар Смилец в двора на сръбския крал Милутин. Пратеникът е описан като невзрачно на вид “отвратително остаряло човече”, което непрекъснато се месело в диалога между Теодор Метохит и краля и клеветяло империята⁴¹.

Опит да се окарикури дадена личност, като се подчертае нещо специфично и във външния му вид, се среща и в една сатирична творба на византийския поет от XIV в. Катрари. Той осмива някой си духовник на име Неофит, който произхождал от Южна Македония. В творбата по твърде необичаен начин е определен народностният му произход и външен облик. С цел очевидно да уязви Неофит поетът го определя като някакво “смесено варварско

чудовище”, което “по произход било влах, по изображение на лицето албанец, а по телосложение българоалбановлах”⁴². Разбира се, ние можем само да гадаем какво “българско” е видял Катрари в телосложението на Неофит. Същия въпрос за специфично “българското” във външния вид поставя и една друга сатирична творба от XIV в. – т. нар. “Пулологос” (Птичеслов). В нея под формата на диалог между различни пернати животни неизвестният автор осмива човешки слабости и пороци. Особен интерес представлява избухналата кавга между дрозда и бухала. Дроздът, който имал претенции, че произхожда от благороден графски род, се обърнал към бухала със следните думи: “Ах, храненико български и татароподобни, ах, ти муцуно българска в ямурлук с качулка, познавам те и знам добре и кой си, и отгде си. По род си от Татария, най-долен роб там беше, там повериха ти овце да ги пасеш в планината”⁴³. Както се вижда от този откъс, осмиването на съперника върви по две линии. От една страна, се подчертава долният му социален произход и “робското” му занимание – да пасе овце, а от друга страна, външният му облик се сближава с някакви етнически прототипи, които трябва да събудят у читателя отрицателни асоциации. Докато в стиховете на Катрари за тази цел са избрани освен българите власите и албанците, то в Пулологоса виждаме, че наред с българите присъстват и татарите. Разликата е и в това, че в първия случай става дума за “българско” телосложение, а във втория – за нещо “българско” в чертите на лицето. По наше мнение и двете творби, независимо от сатиричния си характер, са още едно доказателство, че във външния вид на всеки народ е могло да се намери нещо специфично, което според византийците го отличавало от останалите. На този извод ни навеждат и разсъжденията на Анна Комнина в “Алексиадата”. Заслужават внимание преди всичко физическите портрети, които тя прави на своята баба Мария и майка си Ирина.

За своята баба Мария, която била внучка на последния български цар Иван Владислав, Анна Комнина пише, че “водела потеклото си от българите и била с толкова хармонично тяло, че по онова време нямало нито една жена по-хубава от нея”⁴⁴. Независимо че авторката е склонна да идеализира своите предци и родители, прави впечатление, че тя свързва недвусмислено българския произход на Мария с телесната ѝ красота. Опит за съотнасяне на антропологичните белези към някакъв познат етнически тип откриваме и в

описанието на нейната майка Ирина. За лицето ѝ се казва следното: “Самото лице наистина отразявало светлината на луната, то не беше напълно кръгло като асирийските жени, нито пък продълговато като у скитянките, но някак малко се отклоняваше от точната линия на окръжността. Отдалеко още се виждаше как бузите ѝ цъфтят като рози. Погледът ѝ доставяше радост и неизразима наслада”⁴⁵. По-надолу Анна сравнява майка си с богинята Атина и смята, че тя била “одухотворена статуя на красотата, живо изваяние на хармонията”. В този идеализиран портрет интерес представлява споменаването за “продълговатото лице у скитянките”. Етнонимът “скити” поначало е използван от Анна Комнина за обозначаване на различни варварски народи – най-често узи, печенези и кумани⁴⁶. Има обаче и конкретни случаи, в които това се отнася и за хора от български род. Така например двамата висши сановници Борил и Герман, които били българи по произход и приближени на император Никифор Вотаниат, Анна нарича нееднократно “скити”⁴⁷. За българския произход на “скитите” Борил и Герман убедително се застъпва Иван Дуйчев⁴⁸. В доказателство той привежда не само сведенията на писмените извори, но и една миниатюра в гръцки ръкопис от XI в., която съдържа изображенията на двамата византийски сановници. Те са изрисувани от неизвестен художник вляво от образа на своя господар – император Никифор Вотаниат. Според Иван Дуйчев това са “двама мургави млади мъже, чийто физически тип изглежда напълно български”. По-надолу добавя, че “дватама българи са високи и снажни мъже с буйни коси и гъсти бради”⁴⁹. Опитът на Иван Дуйчев да потърси типично “българското” в изображенията на Борил и Герман заслужава внимание, но според нас миниатюрните изображения едва ли са надежден източник за разкриване антропологичните белези на различните народи. Не трябва да се забравя, че средновековната миниатюра в значителна степен е едно условно изображение, което далеч не се покрива с реалността. Ние не можем да бъдем сигурни нито за това, че в нея ще бъдат адекватно предадени физическите пропорции на човешкото тяло, цветът на кожата, очите, особеностите на прическата и т. н.

Върски това изводите на Иван Дуйчев за българския произход на наричаните от Анна Комнина “скити” Борил и Герман ни дават основание да заключим, че и в описанието на своята майка под етнонима “скитянките” тя най-вероятно е разбирала българките,

с които императрицата е била свързана генетично. Очевидно стремежът на авторката е бил да подчертае, че независимо от тази връзка лицето на Ирина се е отличавало от типичното издължено по форма лице на българките⁵⁰.

Продължавайки по-нататък анализа на редица произведения във византийската литература, виждаме, че разграничаването между българи и византийци вървяло не само чрез изтъкването на някакви типични антропологични отлики (телосложение, форма на лицето и пр.), но и чрез посочване на особености в облеклото. Не трябва да се забравя, че през средновековната епоха дрехата е притежавала своеобразна знакова стойност и символно значение. Тя е била не само отражение на определен социален статус или израз на политическа идеология, но и етнодетерминиращ белег. Нерядко облеклото си оставало един от най-консервативните елементи в бита на дадена етническа общност, чрез което тя изразявала своята собствена културно-религиозна идентичност и се противопоставяла на чужди влияния.

Обстоятелствата, които подтиквали византийците да проявяват интерес към облеклото на “другия”, са от най-различно естество. Понякога те били склонни да заимстват нещо от носията на различни етнически общности, водени от чисто утилитарни съображения. Псевдомаврикий съветва например дрехите на византийските конници да бъдат “широки и дълги, скроени по подобие на аварите”⁵¹. Нерядко описанието на облеклото на чужденеца представлявало своеобразно допълнение към интелектуалния му портрет и служело да се подчертаят някои специфични черти в манталитета му. В отделни случаи отликите в одеждите били съзнателно търсени и подчертавани с оглед уплътняване “образа на врага”, който често витаел в представите на византийците за “другия”. Интересно е, че понякога даже само различието в цвета на дрехата е било използвано като символ на противопоставяне. На този извод ни навежда кратък откъс от житието на Михаил Малеин, който отразява конфликта между българи и ромеи при цар Симеон. В навечерието на една битка при Михаил пристигнали императорски пратеници, които поискали светецът да предскаже изхода от сражението. Той им разкрил свое видение за равнина, в която стояли войските на двата народа. Едните “били облечени в черно”, другите – “в бяло”. По-нататък той видял и “двама мъже, страшни на вид и удивителни

на ръст, единият облечен в бели дрехи, а другият в черни. Те били изправени от едната и другата страна да се преборят помежду си всред онова поле и черният така повалил белия на земята, та цялата земя се разтресла⁵². Не е трудно да се разтълкува, че в случая противопоставянето на българи и ромеи е изразено чрез опозицията бяло – черно. В бяло са били облечени византийците, а в черно – българите. Предполага се, че посредством този свособразен художествен похват в житието се загатва за погрома на византийците в битката при Ахелой (917 г.)⁵³.

Във византийската литература могат да се посочат интересни сведения, от които се вижда, че в резултат на многовековното общуване между двата народа е възникнала една представа за нещо типично в облеклото на българите, което ги е отличавало от останалите. Корените на тази представа безспорно трябва да търсим още в езическия период, когато “необикновеното” у българите е правело силно впечатление на византийците. В лексикона “Свидас” четем: “На българите се харесала носията на аварите. Те заменили своите дрехи с техните и досега ходят така облечени”⁵⁴.

Това сведение е любопитно и свидетелства по наше мнение за две неща. Първо, то е още едно доказателство за изразеното вече убеждение, че номадското начало е доминиращо в първичните представи на византийците за българите. Не е случаен фактът, че българското облекло е оприличено с облеклото на аварите, които в очите на византийците винаги са били един от символите на номадския начин на живот. Несъмнено сходствата в бита и поминъка на авари и българи са намерили отражение и в техните облекла, а това е дало повод на византийците да твърдят, че българите “харесали носията на аварите”. Вторият извод, на който ни навежда известието от Свидас, е за проявления от българите консерватизъм, които и “досега” носят такива дрехи. Това “досега” е безспорно времето, когато е съставен лексиконът – средата и втората половина на X в. Фактът, че българите са могли да бъдат опознати по нещо типично в облеклото си, се потвърждава и от други източници. Доказателство за това намираме например в един от разказите за чудесата на Св. Георги. В него се прославя подвигът на светеца, който освободил от българите пленен византийски младеж. Трогнат от сълзите и молитвите на родителите на пленника, светецът внезапно се появил в къщата, където слугувал, грабнал го и “в миг” го пренесъл в бащи-

ния му дом. Там в момента се намирали сродници и приятели, които останали крайно изненадани, като видели младежа да се появява пред тях “облечен в български одеяния”⁵⁵. В разказа не се споменава какво точно е било одеянието, но едва ли ще е било нещо по-различно от това, което е носело обикновеното българско население.

Напълно логично е, че повечето от пленените византийски войници са били принудени да изоставят собствените си дрехи и да приемат българското облекло. Не е изключено при това да се мисли, че специфичната дреха, която получавали покрай всичко останало, трябвало да подчертава и робското им положение. На самите византийци не е било чуждо схващането, че облеклото може да символизира зависимостта и подчинението на един човек от друг. Така например Йоан Скилица съобщава, че след смъртта на цар Иван Владислав неговите воеводи започнали да се предават на император Василий II. Сред тях бил и управителят на гр. Берат (Албания) Елемаг, който заедно със съуправителите си се явил пред императора “в робско облекло”⁵⁶. То е трябвало да символизира отказ от съпротива и пълно подчинение на новия господар.

Привързаността на българите към определен тип облекло, което ги отличавало от останалите, се доказва и от едно любопитно известие в Продължителя на Теофан. Там четем по повод възцаряването на цар Петър, че неговите братя Венеамин и Йоан “още се обличали в българско облекло”⁵⁷. В. Златарски допуска, че в случая изразът “българско облекло” съзнателно се противопоставя на “ромейско облекло”, което е било въведено официално в българския двор от цар Симеон след провъзгласяването му за цар. Основателно е предположението на Златарски защо летописецът е сметнал за нужно да подчертае този факт. Вероятно по този начин братята на Петър са искали да изразят протеста срещу сближаването на цар Петър с Византия⁵⁸. По всичко изглежда, че става дума за връщане към едно традиционно облекло от езическия период, което се превърщало в символ на народностна съпротива срещу засилващото се византийско влияние в страната. Тази привързаност на единия от братята към езическите традиции се доказва и от думите на лонгобардския хронист и дипломат Лиудпранд, според когото Венеамин дотолкова бил изучил магията, че внезапно е могъл да превръща от човек на вълк и на всякакъв друг звяр⁵⁹. Във връзка с това е необхо-

димо да се подчертае, че непосредствено след покръстването българите проявили изключителен интерес именно към това как би следвало да се обличат като християни и трябва ли да изоставят нещо от традиционната си носия. От "Отговорите" на папа Николай I се вижда например, че се притеснявали дали ще могат занаят да носят гащи, или пък жените да влизат с покрита глава в църквата. Интересували се и от това, дали ще е позволено да приемат светото причастие с пояси и ще могат ли да стоят с повезки в храма⁶⁰. Очевидно редица елементи от традиционната носия имали и своето символно значение, с което може да се обясни привързаността на българите към нея независимо от смяната на вярата. Тяхното убеждение, че традиционното собствено облекло те прави различен от "другия", а с това крепи и достойнството ти, проличава и от съчинението на Константин Багренородни "За церемониите". Там изрично се споменава, че при тържествените празници и приеми, които императорът организирил в двореца, българските пратеници имали привилегията да се появяват на императорската трапеза и заемат определените си места, облечени в обичайните си дрехи. По време на пиршеството, което византийците устройвали по случай гроздобера, се канели двама "приятели българи", които трябвало да дойдат и си отидат "със собствените си облекла и обувки"⁶¹. По друг повод се отбелязва, че докато пленените агаряни, които седели на трапезата, били "облечени в бяло, без пояси и обути, българите оставали със собствените си дрехи (οἰκειῶν σῆρημάτων)⁶².

На Разпети петък, когато също се устройвал грандиозен прием, в двореца присъствували 18 души от "приятелите българи". Според строгия церемониал те били въвеждани и извеждани "със собствените им скамарангии"⁶³. Както е известно, с това понятие византийските автори обозначавали типичната за азиатските конници номади кожена дреха (т. нар. кафтан), която с течение на времето получила разпространение и във Византия. За привързаността на българите към този тип дреха свидетелства и едно от писмата на император Роман Лакапин да цар Симеон. В него императорът обещава да дари българския владетел със сто скамарангии, ако склони да склучи мир и върне заграбените крепости⁶⁴.

Специфичният външен вид на българите, които пребивавали в Константинопол, направил впечатление на Лиудпранд. В отговор на недоволството, което изразил по повод пренебрежителното отно-

шение на византийците към него като към пратеник на немския крал Отон, той чул следните думи: “Българският пратеник, ако и да е остриган, немит и препасан с медна верига, както ти казваш, пък и наистина е тъй, все пак е патриций и ние мислим за несправедливо да се предпочита пред него един епископ, и то франкски”⁶⁵. Тези думи са всъщност едно потвърждение, че е имало нещо особено както във външността (в случая специфична прическа), така и в дрехата (медната верига), по което българите могли да бъдат отличени от византийците. Именно тази отлика, особено в облеклото, до голяма степен станала причина за гибелта на цар Борис II, който през 976 г. побягнал заедно с брат си Роман от византийски плен. Йоан Скилица разказва, че на българската граница “Борис бил ударен със стрела от един българин, който го помислил за ромей, защото бил облечен в ромейски дрехи”⁶⁶.

Този епизод ни навежда на мисълта, че в годините на тежки конфликти между българи и ромеи различието в техните облекла се превърнало покрай всичко останало и в символ на враждебността, която изпитвали едни към други. Типът дреха започнал да подказва не само съответната етническа принадлежност, но могъл да мотивира и определено отношение спрямо нейния носител. Интересно е да се отбележи, че отделни византийски автори изразявали понякога отношението си спрямо българите, подчертавайки и специфичната материя, от която е било изработено облеклото им. Става дума преди всичко за кожата, която нерядко символизирала “българското” в произхода и манталитета на дадена личност. Формирането на тази представа било очевидно под въздействието на широкото разпространение, което коженото облекло имало сред българите – традиция, несъмнено свързана с номадското начало на прабългарите. Само ще припомним, че един от най-ранните договори между България и Византия, сключен през 716 г., предвиждал империята да плаща данък на хан Тервел под формата на одежди и червени кожи⁶⁷. Показателно е и сведението на Константин Багренородни, че когато княз Борис сключил мир със сърбите, той получил като подаръци “два роба, два сокола, също и две кучета и осемдесет кожуха”⁶⁸. Това според византийския писател “българите наричали споразумение”.

Едно друго, малко познато известие, което доказва до каква степен коженият елемент в облеклото е могъл да свидетелства за

българския произход на своя носител, се открива в житието на св. Нил от гр. Росано (Калабрия), писано по всяка вероятност през XI в. В него се разказва, че след дълги години странствания светецът решил да се завърне в родния си град. За да не го познаят обаче, той се преоблякъл, като за тази цел си наметнал на главата една кожа, която намерил на пътя. Още с влизането си в града, както се разказва, децата, които го видели с тази дреха (οἰδὲ παῖδες ἰδόντες αὐτὸν ἐν τοιοῦτῳ σχυμάτι), започнали да го замерят с камъни и се развикали “ти, български калугеро” (ὦ σὺ βούλγαρε καλόγερε)⁶⁹. Важно е да се отбележи, че твърде често се обръщало внимание върху характерното за българите кожено облекло не просто от любопитство, а с оглед да се подчертае и техният манталитет. Прави впечатление, че в очите на образования византиец кожата си оставала символ на нисък произход, варварска грубост и недодяланост. Затова не трябва да ни учудва фактът например, че през 967 г. византийският император Никифор Фока, прогонвайки българските пратеници, за да уязви цар Петър, произнесъл думите: “Вървете се обадете на вашия господар, облечения в кожух кожогризец”⁷⁰.

В своята кореспонденция Теофилакт Охридски също нерядко намеква за коженото облекло на българите с цел да подчертае нищетата на интелектуалната среда, в която е принуден да живее. В едно писмо до деспина Мария той пише, че откакто се намира в Охрид, “всичко мое се вмириса и прогни, дори и това, което беше благоуханно и приятно. И тъй пристигам при българите уж истински константинополец, а пък чудно нещо! Българин, от когото мирише на гнило, както те миришат на кожа”⁷¹. А в писмо до брата на император Алексей Комнин той се оплаква, че е принуден да живее сред “роби, варвари, нечисти, вонещи на пръчова кожа”⁷².

Подобна аристократична надменност лъха и от думите на Михаил Псел, който не одобрявал стремежите на редица хора в самата византийска империя, които забравяли своя нисък произход и се стремели към властта. Той казва следното: “И наистина у нас могат да се намерят много хора, до неотдавна хвърлили овчия кожух, управляват ни често тези, които сме купили от варварите, а командват огромните ни армии не Перикъл и Темистокъл, а презреният Спартак”⁷³. Овчия кожух като символ на долен произход е използвал и Никита Хониат в своята характеристика за властолюбивото на Иванко. Той според византийския хронист мечтаел за чер-

вени сандали и червена мантия, “а до вчера бил наметнат с овчи кожух, връв и парцаливи обувки на краката”⁷⁴. Думите на Никита Хониат са между другото доказателство, че във византийската представа за външния вид на българите се отразил не само техният стремеж да бъдат различни, но и желанието им да подражават и да “заприличат” на ромеи.

Още в езическо време българските ханове не се отказвали от лука и разкоша на византийското облекло. В лексикона Свидас се споменава, че хан Тервел бил богато обдарен от император Юстиниан II с такова количество копринени дрехи, че те затрупали забитото в земята копие на хана⁷⁵. Патриарх Никифор пък отбелязва, че при провъзгласяването на хан Тервел за кесар той бил наметнат с царска хламида⁷⁶. Век по-късно, появявайки се под стените на Константинопол (813 г.), хан Крум обещал да сключи мир, ако получи пари, девойки и голямо количество одежди⁷⁷. Разбира се, този стремеж на българските ханове да “заприличат” посредством облеклото на ромеите не бил просто израз на суета, но и на стремеж към символично изравняване с империята. Не е случаен фактът, който вече отбелязахме, че хан Тервел държал да получава данъка от византийците във формата на скъпи дрехи и оцветени в червено кожи, които символизирали владетелско достойнство. Византийците едва ли са правели охотно подобни отстъпки. Добре известно е, че те били особено чувствителни към опитите на чужди владетели да обсебят правото да се кичат с дрехите и инсигниите на “боговенчания ромейски василевс”, което било проява на нечувана “варварска” дързост и високомерие. В това отношение българите неведнъж и дваждърпели остри упреци, че посредством облеклото се мъчат да се представят равни на ромеите. Така например в една своя творба, посветена на двубоя между цар Самуил и император Василий II, византийският поет Йоан Геометър възкликва: “Ликуйте и тържествуйте български племена. Обладавайте и носете скиптри, венец, багреница и пурпур... Той ще смени одеждите ви, в дълъг ярем ще впримчи вратовете ви и в окови нозете ви. С много удари ще набразди вашите гърбове и гърди, понеже сте изоставили труда и сте дръзнали да носите такива неща и да се гордеете с тях”⁷⁸. Стремеж към изравняване посредством символиката на императорското облекло проявили и братята Асен и Петър. Никита Хониат специално отбелязва, че “Петър увенчал и главата си със

златен венец и на краката си обул и пристегнал пурпурни обувки”⁷⁹. Показателно е било и поведението на двамата братя, след като нанесли голямо поражение на византийските войски, водени от кесаря Йоан Кантакузин. Българите според Никита Хониат пленили неговите шатри и “златотъканите одежди на кесаря, които се отличаваха с тъмносините си багри. Петър и Асен ги облекли, като тръгнали пред войските си”⁸⁰.

Амбиция да заприлича на византийците чрез смяна на одеждите проявил, както отбелязахме, и Иванко, който мечтаел “за пурпурна мантия и червени сандали”. Не по-различен бил мантилетът и на друг български велможа – управителя на град Мелник Драгота. Според Георги Акрополит той предал крепостта на император Йоан Дука Ватаци, явявайки се пред него “облечен в пурпурна мантия, подшита със злато”⁸¹. Навлизането на византийската мода в средите на българската аристокрация през XIII и XIV в. се доказва между другото и от анализа на многобройните миниатюрни изображения и запазени църковни стенописи⁸². Същевременно има данни, че някои елементи от облеклото на обикновения българин били заимствани от византийците. Никифор Григора споменава за свои сънародници, които носели калпаци от “мизийска материя”⁸³. Същият автор дава представа и за традиционното облекло на българите в Македония. По време на своето пътешествие по земята на Долна Струма на път за Сърбия той се натъкнал на българи, които пазели проходите и били облечени “в черни дрехи, които бяха от вълна и овчи кожи, които сами си приготвяли, ако имали нужда”⁸⁴. Наблюденията на Никифор Григора между другото са ценни и с това, че според него повечето от жителите на Македония “са стари преселници от Мизия (т. е. българи – бел. авт.) и имат начин на живот като нашите сънародници”⁸⁵. Това убеждение несъмнено е показателно за еволюция в представите на византийците спрямо българите. Идеята, че ромеите са неподражаеми и недостижими както външно, така и интелектуално, започнала да отстъпва място на убеждението, че все пак имат и общи неща с българите.

От всичко казано дотук бихме могли да направим следните по-важни изводи. На първо място, ние сме с ясното съзнание, че представата на византийците за външността на средновековния българин е относителна. Белезите, по които те определяли “българското”, не са били абсолютни и неповторими. Те са могли да бъдат

открити и в други етнически общности. Неслучайно, както видяхме, понякога характеристиките за физическия облик на българите са давани в сравнителен план с други народи (авари, татари, скити, латини и т. н.). Представата е относителна и поради факта, че зад абстрактния "българин", за когото пишат византийците, всъщност стоят личности от различни слоеве на българското общество, като се започне от владетеля и аристокрацията и се стигне до обикновения селянин. Тази представа е основана в повечето случаи на конкретни впечатления, но нерядко е белязана от предразсъдъци и обременена от художествена стилистика. Нейното формиране и еволюция са обусловени от редица фактори. Не трябва да се забравя преди всичко, че за един близо двувековен период (VII–IX в.) византийците са имали срещу себе си конгломерат от различни етнически общности в лицето на славяни, прабългари и потомците на някогашните траки, които живеели съвместно в българската държава, но се отличавали по бит и обичаи. Доколкото контактите на византийците са били най-вече с висшите слоеве в езическа България, съвсем логично е в техните първични представи за външния облик на българите да доминира прабългарското начало. Покръстването и формирането на българската народност естествено оказват своето решително въздействие върху еволюцията и характера на тази представа. Това е еволюция, белязана най-вече от убеждението, че приемайки християнството, българите се обновяват не само духовно, но променят и своето доскоро физическо "варварско" излъчване. Независимо от това обаче според византийците те продължавали да носят нещо специфично по отношение на външния си облик, което до голяма степен се дължало на силата на езическата традиция. Стремещът да се придържа към това, което го отличавало от "другия", дълго време си оставал за българина израз на народностно самочувствие и лично достойнство. Същевременно във византийската книжнина, особено за периода XIII–XIV в., си пробива път и схващането, че отделни представители на аристократичните слоеве в българското общество съзнателно се стремят да "заприличат" на византийците посредством подражанието и заличаване поне на външните различия. За тези хора византийската мода започнала да определя начина и стила им на живот. Това явление естествено не можем да откъснем от контекста на цялостното влияние, което византийският културен модел оказва върху битието на среднове-

ковния българин. Проявява се на пръв поглед един интересен парадокс. Стремех да подражаваш и даже да приличаш външно на някого, с когото си в състояние да воюваш на живот и смърт в защита на собствената си идентичност. Историята на българо-византийските политически отношения доказва това убедително.

БЕЛЕЖКИ

¹ Ангелов, П. Българите през погледа на византийците. – История, 1993, № 1, с. 19–35; Земята на българите през погледа на византийците. – Родина, 1996, № 4, с. 51–71.

² Разсъждения върху този проблем вж. у **Benedicty, R.** Procopios berichte über die slavische Vorzeit. – Beiträge zur historiographischen Methode des Procopios von Kaisareia, JÖBG, 14, 1965, p. 54–57. **Удальцова, З. В.** Идеино-политическая борьба в ранней Византии. (По данным историков IV–VII вв.). М., 1974, 340 с.

³ **Procopii Caesariensis Liber de bellis, VIII** – ГИБИ, 2, с. 126.

⁴ *Ibidem*. За небрежното отношение на славяните към външния им вид свидетелства и западният хронист Исидор Севилски. В своя неголям трактат, озаглавен “За свойствата на народите”, той е дал твърде любопитен списък за положителните и отрицателните качества на различните народи. Прави впечатление, че недостатъците у повечето народи той търси в техния морал и душевни качества. Така например за него “евреите са завистливи, гърците са хитри, хуните са жестоки” и т. н. Единствено за славяните той пише, че били “нечисти” (*spurticia Sclavorum*), в смисъл че не се грижели за външността си. Вж. Свод древнейших письменных известий о славянах. Т. 2 (VII–IX вв.). М., 1995, с. 356

⁵ **Mauricius.** *Arta Militara.* Ed. H. Mihaescu. București, 1970, p. 276–278.

⁶ *Ibidem*, p. 268. Вж. също: **Zasterova, B.** *Les Avars et les Slaves dans la Tactique de Maurice.* – *Rozprawy Cesacoslovenske akademie ved, Praha*, 1971, 81, p. 10 sq.

⁷ **Mauricius.** *Op. cit.*, p. 274... ξανθοτς ἔθνεσιν.

⁸ *Ibidem*, p. 276. Казаното от Псевдомаврикий стои в несъмнена връзка с подобни сведения, които римският историк Тацит дава за германските племена. Той обръща специално внимание на факта, че поради ограничените контакти на тези племена с други народи те запазили своята първоначална чистота и “приличали единствено на себе си”. Характерни за техния външен облик били суровите сини очи, русите коси, едрите тела, способни на кратковременни усилия и съвсем непонасящи жегата и студ. Вж. **Корнелий Тацит.** *О происхождения германцев и местоположений Германии.* Сочинения в двух

томах. Т.1, Л., 1969, с. 355. Интересни разсъждения около начина, по който са представени варварските народи в Стратегикона, прави Dragon, С. "Ceux d'en face". Les peuples étrangères dans les traites militaires byzantines. – Travaux et mémoires, 10, 1987, p. 207–227.

⁹ **Агафий**. О царствования Юстиниана. М.–Л., 1953, с. 14.

¹⁰ Пак там, с. 13. За особеностите на мирогледа на автора вж. **Удальцова, З. В.** Цит. съч., с. 197 сл.

¹¹ **Lechner, K.** Hellenen und Barbaren im Weltbild des Byzantiner. München, 1954, p. 115 sq.

¹² **Fürst, J.** Untersuchungen zur Ephermeris des Dyktys von Kreta. – Philologus, 1902, p. 375 sq.

¹³ За появата и характера на тези своеобразни соматопсихограми във византийската литература вж. **Hunger, H.** Die Nachsprachliche profane Literatur. I. München, 1978, p. 322. **Kazhdan, A.** Der Mensch in der byzantinischen Literaturgeschichte. – JÖB, 28, 1979, p. 1–21. **Ljubarski, J.** Man in Byzantine Histpriography from John Malalas to Michael Psellos. – DOP, 46, 1992, p. 177–187.

¹⁴ **Йоан Екзарх**. Шестоднев. Прев., послеслов и комент. Н. Кочев. С., 1981, с. 251.

¹⁵ Пак там, с. 252–253. Авторът обяснява защо обръща толкова внимание на особеностите на човешкото лице с думите: "Смята се, че чрез тези белези милостивият Бог е дал възможност на разбиращите да се пазят от злонравния човек и да се приближават до добронравния...".

¹⁶ **Photii Patriarchae Epistolae** – ГИБИ, 4, с. 81.

¹⁷ **Dieterich, K.** Byzantinische Quellen zur Länder – und Völkerkunde /5.–15. Jhd./ 2. Leipzig, 1912, p. 1–132.

¹⁸ **Suidae Lexicon** – ГИБИ, 5, с. 309–310.

¹⁹ **Scriptor Incertus** – ГИБИ, 4, с. 20.

²⁰ **Vita Nicephori Auctore Ignatio Diacono** – ГИБИ, 4, с. 36–37.

²¹ **Leo Philosophus. Tactica** – ГИБИ, 4, с. 170.

²² **Nicolaus Patriarcha. Epistolae** – ГИБИ, 4, с. 223.

²³ **De pace cum Bulgaris homilia** – ГИБИ, 5, с. 89.

²⁴ **Anonymi Chronographia** – ГИБИ, 3, с. 225.

²⁵ **Дуйчев, И.** Статуя на българин в Цариград. Приноси към средновековната българска история. – В: Българско средновековие. С., 1972, с. 247–249.

²⁶ **Olympiodorus Thebanus. De Gothorum et Hunnorum irruptione.** – ГИБИ, 1, с. 84–85.

²⁷ **Nicetae Choniatae Historia** – ГИБИ, 11, с. 16.

²⁸ **Theophanus Continuatus. Chronographia.** – ГИБИ, 5, с. 135.

²⁹ **De pace cum Bulgaris...** – ГИБИ, 5, с. 93.

³⁰ **Michael Psellos. Laudatio in Ioanem Maurorum.** – ГИБИ, 6, p. 117.

³¹ **Theodorus Scutariota. Compendium chronicum.** – ГИБИ, 8, с. 264. Вж.

Georgius Acropolita. *Historia* – ГИБИ, 8, с. 153... “Българската страна отглеждала повече от другите такъв добитък”.

³² **Choniates.** *Op. cit.*, p. 93.

³³ **Цанкова-Петкова, Г.** България при Асеновци. С., 1978, с. 84.

³⁴ **Theophanus Continuatus.** *Op. cit.*, p. 120.

³⁵ **Skylitzes-Cedrenus.** *Historiarum compendium* – ГИБИ, 6, с. 241. В съчинението на Йосиф Генезий “Царе” разказът за преборването се явява в два варианта. В първия Василий все още не е император и участва в състезание с други борци, чиято народност не се споменава. Във втория вариант Василий е бил вече император, но е решил да се пребори инкогнито с българския борец и унижи неговото прекалено голямо самочувствие. Вж. **Josephus Genesius. Reges** – ГИБИ, 4, с. 335. Подробен анализ на различните версии във византийската книжнина за двубоя прави **Kislinger, E.** *Der Junge Basileios I und die Bulgaren.* – *JÖB*, 30, 1981, p. 146–149.

³⁶ **Moravcsik, G.** *Sagen und Legenden über Kaiser Basileios I.* – *DOP*, 50, 1961, p. 59–127.

³⁷ **Choniates.** *Op. cit.*, p. 53.

³⁸ **Acropolita.** *Op. cit.*, p. 189.

³⁹ Това според нас до голяма степен обяснява факта защо във византийската литература един от най-големите противници на Византия – цар Самуил – е представен в положителна светлина, вж. **Ангелов, П.** Цар Самуил и неговите наследници през погледа на византийците. – В: *Македонски преглед*, 2, 1996, с. 141–155.

⁴⁰ **Choniates.** *Op. cit.*, p. 154. По думите на автора Хриз се възползвал от положението си и “безсрамно започнал да причинява злини на съседните ромеи”.

⁴¹ **Гюзелев, В.** Извори за средновековната история на България (VII – XV) в австрийските ръкописни сбирки и архиви. Т. 1. С., 1994, с. 118.

⁴² **Дуйчев, И.** Български думи във византийски стихове от XIV в. – В: *Проучвания върху българското средновековие.* Сб. БАН, кн. 41, 1, 1945, с. 136. Превод: Самият Търновград ще разтръби победите. Състав, В. Гюзелев. С., 1981, с. 117 сл.

⁴³ **Ὁ Πουλολόγος.** *Kritische Textausgabe mit Übersetzung sowie sprachlichen und sachlichen Erläuterungen von Stamatia Krawczynski.* Berlin, 1960, p. 134. Издателят го е превел с думите: “Mit dem Gesicht eines Bulgaren” /βουλγαρομοῦσουδατε/. Превод в: *Самият Търновград...*, с. 98.

⁴⁴ **Anna Comnena.** *Alexias* – ГИБИ, 8, с. 34.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 37.

⁴⁶ Вж. **Крекић, Б.** О називу “скити” за балканске словене код Ане Комнине. – В: *Годишњак Филоз. фак. у Новом Саду*, 8, 1964 – 1965, 1–3.

⁴⁷ **Anna Comnena.** *Op. cit.*, p. 23. На едно място тя ги нарича и “варвари славяни” – с. 26... βαρβαρων Σθλαβαγενῶν.

⁴⁸ Дуйчев, И. Образи на двама българи от XI в. – В: Българско средно-вековие, с. 532–533 и бел. 25. За тях вж. и Божилков, И. Българите във Византийската империя. С., 1955, с. 230–232, с. 278.

⁴⁹ Дуйчев, И. Образи на двама българи..., с. 545.

⁵⁰ За красотата и на друга знатна византийка от български произход споменава и Михаил Псел в своята хронография. Става дума за Мария – дъщерята на император Исак Комнин, и Екатерина, която от своя страна била дъщеря на цар Иван Владислав. Според Псел Мария била красива като родителите си и се отличавала с “янтарен цвят на лицето си и огнени коси”. ГИБИ, 6, с. 113.

⁵¹ Mauricius. Op. cit., p. 52. Става дума за т. нар. зостарии – военна дреха, дълга под коленете и препасана в кръста.

⁵² Vita Michalis Maleini – ГИБИ, 5, с. 313.

⁵³ Ibidem, бел. 1.

⁵⁴ Suidae Lexicon, p. 309.

⁵⁵ Miraculum S. Georgii – ГИБИ, 5, с. 65... βουλγαρικὴν στολήν.

⁵⁶ Scylitzes. Op. cit., p. 296... μετὰ δουλικδοῦ τοῦ σχήματος.

⁵⁷ Theophanus Continuatus. Op. cit., p. 195... ἔτι στολή ἐκοσμοῦντο βουλγαρικὴ.

⁵⁸ Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. 1. Ч. 2. С., 1971, с. 495, бел. 3.

⁵⁹ Liudprandus. Antapodosis – ЛИБИ, 2, с. 323.

⁶⁰ Responsa Nicolai I papae – ЛИБИ, 2, с. 101, 102, 103, 107.

⁶¹ Constantinus Porphyrogenitus. De Ceremoniis Aulae Byzantine. – ГИБИ, 5, с. 227.

⁶² Ididem. За символичния смисъл на преобличането при подобни церемонии вж. Симеонова, Л. Семиотика на унижението: високопоставени чужденци в имперската столица през X в. – Родина, 4, 1996, с. 29–45.

⁶³ Constantinus Porphyrogenitus. De ceremoniis, p. 228.

⁶⁴ Romani Lacapeni epistolae – ГИБИ, 4, с. 310. За тази дреха вж. Поляковская, М. и А. Чакалова. Византия: бът и нравы. Изд. Уральского унив., 1989, с. 139.

⁶⁵ Liudprandus. Relatio de legatione constantinopolitana – ЛИБИ, 2, с. 327. Специфичният външен вид на българските пратеници направил впечатление и на арабския пратеник Ибрахим-Ибн-Якуба, посетил Византия през 965 г. Той пише, че те носели “тесни дрехи”, опасани с дълги пояси (колани), на които бяха прикрепени копчета от злато и сребро”. Според Златарски, В. Известията на Ибрахим-Ибн-Якуба за българите от 965 г. – Избр. произведения. Т. 2. С., 1984, с. 76, “тук се говори за същото онова хунобългарско или аварско може би облекло, в което обикновено са представени българите в миниатюрите на Менологиона на император Василий II (976 – 1025)”. Анализ

на облеклото в тези миниатюри с изтъкване на специфично българското прави **Наследникова, В.** История на българския костюм. С., 1974, с. 15.

⁶⁶ **Scylitzes.** Op. cit., p. 275. Цар Борис II е един от малцината български владетели, за когото има казано нещо по-конкретно за външния му вид. Според **Leo Diaconus.** Op. cit., p. 263, той бил "с червеникава брада".

⁶⁷ **Theophanes Confessor.** Chronographia – ГИБИ, 3, с. 285.

⁶⁸ **Constantinus Porphyrogenitus.** De administrando imperii, p. 209.

⁶⁹ **Anonymi Vita S. Nili Junioris.** Vitae conversatio Patris Nostri Nili. – PGr, 120, cap. VI, 4, col. 80.

⁷⁰ **Leo Diaconis.** Op. cit., p. 247.

⁷¹ **Pheophilacti Achridensis Epistolae** – ГИБИ, 9, II, с. 83.

⁷² **Ibidem,** p. 85.

⁷³ **Михаил Псел.** Хронография. Пер. статья и примеч. Я. Н. Любарского. М., 1978, с. 109–110.

⁷⁴ **Nicetas Choniates.** Orationes – ГИБИ, 11, с. 108.

⁷⁵ **Suidae Lexicon,** p. 310.

⁷⁶ **Nicephorus Patriarcha.** Breviarium – ГИБИ, 3, с. 298. За византийското влияние върху българското облекло вж. **Тълкова-Займова, В.** Към въпроса за византийското влияние върху българското облекло през първата българска държава. – Изв. на Инст. за бълг. история, 1–2, 1951, с. 298–304.

⁷⁷ **Scriptor Incertus** – ГИБИ, 4, с. 20.

⁷⁸ **Ioannis Geometrae carmina** – ГИБИ, 5, с. 319. Поетът вероятно намеква за последиците от поражението на византийците при Траянови врата през 986 г. Тогава според разказа на Скилица българите завладели и императорската шатра и сложили ръка на императорските отличителни знаци – **Scylitzes.** Op. cit., p. 277.

⁷⁹ **Nicetas Choniates.** Nistotia, p. 27.

⁸⁰ **Ibidem,** p. 30.

⁸¹ **Acropolita.** Op. cit., p. 174.

⁸² Вж. **Наследникова, В.** Цит. съч., с. 19 сл.

⁸³ **Nicephorus Gregorus.** Historia byzantina – ГИБИ, 9, с. 166.

⁸⁴ **Ibidem,** p. 149.

⁸⁵ **Ibidem.**